

І. П. Клімаў,

дацэнт кафедры беларускай філалогіі

*Беларуская дзяржаўная ўніверсітэта культуры і мастацтваў,
кандыдат філалагічных навук; e-mail: klimau@mail.ru*

СКАРОЧАНЫЯ НАПІСАННІ Ў СТАРАЖЫТНЫМ ПІСЬМЕНСТВЕ

1. Прырода з’явы

Адной з цікавых і адметных рыс старажытнага пісьменства з’яўляюцца розныя выпадкі скарачэння напісанняў. З гэтай з’явай рэгулярна сутыкаюцца археографы, гісторыкі, філолагі і іншыя спецыялісты, што працуюць са старажытнымі дакументамі і наратыўнымі тэкстамі. Няправільнае ці недакладнае раскрыццё скарачэнняў прыводзіць да памылак або хібных інтэрпрэтацый. Аднак усёабдымнага разгляду характару і тыпалогіі скарачэнных напісанняў у беларускай навуцы пакуль няма; маюцца толькі фрагментарныя экскурсы, заснаваныя ў асноўным на рускіх працах (найбольш вядомыя з іх: [3, с. 176—202; 5, с. 35—43]), нярэдка супярэчлівыя і блытаняны. У рускай навуцы скарачэнным напісаннем (кірыліцы) доўгі час (прыкладна да сяр. XX ст.) не надавалася адметнай увагі — яны лічыліся мёртвай, штучнай прыналежнасцю пісьма, ніяк не звязанай з жывым маўленнем, а таму не вартымі ўважлівага даследавання [2, с. 427—428]. Аднак яшчэ і цяпер ва ўсходнеславянскай навуцы не існуе дэтальнага і ўсёабдымнага тэарэтычнага асэнсавання гэтай з’явы, хаця ў вучоных назапашана шмат цікавых і багатых назіранняў над яе праявамі ў самых розных кірылічных помніках Усходняй Славіі.

Напэўна, з гэтай прычыны нават тэрміналагічна-паняццёвы апарат для акрэслення скарачэнных напісанняў застаецца неўсталяваным, расплывістым і часам супярэчлівым. Часцей за ўсё скарачэнныя напісанні як аб’ект палеаграфіі блытаюцца з тахіграфіяй, з аднаго боку, і абрэвіяцыяй, з другога.

Тахіграфія (грэч. *ταχυγραφία* ‘скарапіс’) — спецыяльнае скарачанае пісьмо для больш кароткай перадачы пісьмовага тэксту. У тахіграфіі цэлыя склады, радзей цэлыя марфемы і некаторыя словы замяняюцца асобнымі знакамі, аднак іх выгляд і рэпертуар нават у аднаго тахіграфа можа крыху хістацца. Гэта не літары, а спецыяльныя, умоўныя знакі, часам падобныя да асобных літар, але часцей сваім выглядам ніяк з імі не звязаныя. Аднак тахіграфія адрозніваецца ад стэнаграфіі — пісьма для хуткага запісу вуснага маўлення, і наўрад ці выкарыстоўвалася ў такіх мэтах [17, с. 71, 72], хаця не выключана, што ў старажытнасці існавала некалькі сістэм тахіграфіі — у т. л. тая, што была блізкая да стэнаграфіі [16, с. 84]. Сучасная стэнаграфія ўзнікла ў XVII ст. для запісу прамой, але цяпер ужо амаль выйшла з ужытку.

Лічыцца, што тахіграфія ўзнікла ў антычным свеце, у грэчаскім пісьменстве, і фактычна ўяўляе сабой складовае пісьмо з элементамі літарнага (гукавога) (гл. у дэталях: [16, с. 82—85; 17, с. 71—74; 9, с. 270—298]). Паводле звестак Дыягена з Лаэрта (кан. II — пач. III ст.), тахіграфію ўжываў філосаф Ксенафонт (IV ст. да н. э.) для навучання моладзі і запісу дыялогаў Сакрата і

прамой Дэмасфена. Ужывалася яна і ў ранняй царкве — для запісу казанняў і царкоўных дыспутаў. Па прыкладу грэкаў тахіграфія была ўведзена і ў лацінскім пісьменстве, паводле падання — Цыцэронам (I ст. да н. э.) для запісу судовых прамой. Спецыяльныя знакі для гэтага былі распрацаваны яго вучнем і сакратаром Тыронам, а пазней, у I ст., яны былі сістэматызаваны і пашыраны Сенекам. Лацінская тахіграфія (інакш называная Тыронавымі знакамі, *potae Tronianaе*) была больш блізкая да стэнаграфіі, паколькі мела шмат знакаў, што пазначалі словы, а не склады [17, с. 73]. Яе ўжывалі ў антычныя часы рымскія юрысты і чыноўнікі. Актыўна выкарыстоўвалася тахіграфія і хрысціянствам; вядомыя кнігі Бібліі і Айцоў Царквы, цалкам ці часткова напісаныя Тыронавымі знакамі. Шырокага ўжытку гэтая сістэма пісьма дасягнула ў X ст. у базільянскім манастыры Гротаферата (Калабрыя, на поўдні Італіі), дзе жыў грэчаскі манах на чале з вядомым ерэтэкам Св. Нілам Калабрыіскім († 1005). У эпоху Сярэднявечча як грэчаская, так і лацінская тахіграфія прыходзіць у заняпад і нямногімі знаўцамі часам ужывалася для тайнапісу. Прыкладна пасля X ст. лацінская тахіграфія была забытая; да XIV ст. зусім знікае і грэчаская тахіграфія. Гэтыя сістэмы пісьма былі разгаданыя філолагамі толькі ў XIX ст.

Абрэвіяцыя або інакш абрэвіатура (познелац. *abbreviatio, abbreviatura* ‘скарачэнне’) — гэта моўная з’ява, адзін са спосабаў утварэння новых (г. зн. да таго адсутных у мове) слоў на базе некалькіх існуючых слоў ці словазлучэнняў. Хаця абрэвіяцыя зараз знаёмая практычна ўсім літаратурным мовам свету, як моўная з’ява яна — дастаткова новы феномен, набытак у асноўным XX ст., і раней у еўрапейскіх мовах амаль не адзначаная (праўда, некаторыя перадумовы для развіцця абрэвіяцыі ў іх меліся і раней, аднак да кан. XIX ст. практычна не рэалізаваліся)^{*}. Узніклія шляхам абрэвіяцыі словы прыныцкова адрозніваюцца ад скарачэнных напісанняў — апошнія ўяўляюць сабой толькі спрошчаны запіс слова, але само слова пры гэтым захоўваецца ў вымаўленні нязменна. Таму ў строга навуковым ужытку (па меншай меры, лінгвістычным) назва «абрэвіяцыя» (ці «абрэвіатура») не павінна ўжывацца ў дачыненні да напісанняў (з’явы арфаграфіі), а толькі да складанаскарачэнных слоў (гл. у дэталях: [1, с. 18—104]).

Тым не менш, сярод палеографуў, а таксама гісторыкаў і археографуў лобява пісьмовыя скарачэнні называюцца абрэвіяцыяй, што мае пад сабой даўною традыцыю лацінскай мовы. Аднак з лінгвістычнага погляду гэта не зусім правільна. Скарачэнні напісанняў не належаць ні да тахіграфіі, ні да абрэвіяцыі (у лінгвістычным сэнсе), хаця функцыянальна і знешне блізкія да іх. Таму французскі палеограф А. Шасан прапанаваў тэрмін брахіграфія (ад грэч. *βραχυς* ‘кароткі’ і *ὑράφω* ‘пішу’), які ахоплівае менавіта скарачэнныя напісанні старажытнага пісьменства (гл.: [8, с. ix]).

* Гл. заўвагі ў канцы артыкула.

Скарачэнні — гэта фактычна з’ява пісьма (графікі), у шырокім сэнсе — арфаграфіі (калі лічыць, што графіка з’яўляецца складнікам арфаграфіі), спецыфічны прыём перадачы напісанняў. Умоўна адрозненні паміж імі можна праілюстраваць наступным чынам: абрэвіяцыя — утварэнне складанаскаро-чанага слова: *калектыўная гаспадарка* > *калгас*, тахіграфія — пазначэнне гэтага слова спецыяльным значком на пісьме (ці на карце), напрыклад, як ▲, а скарачэнне — напісанне гэтага слова асобным чынам: *к., калг., к-с* і да т. п. У адносінах да старажытнага пісьменства скарачэння напісанні з’яўляюцца аб’ектам палеаграфіі і сумежных з ёй дапаможных дысцыплін: эпиграфікі, дыпламатыкі, папіралогіі, сфрагістыкі і нумізматыкі (у той ступені, у якой гэтыя дысцыпліны закранаюць напісанні). Але і знакі ды прыёмы тахіграфіі таксама будуць ахоплівацца палеаграфіяй, хаця і ў якасці спецыяльнага выпадку.

Усе скарачэнні тэарэтычна могуць быць падзелены на два тыпы: 1) кантракцыі (ад лац. *contractio* — сцяжэнне, скарачэнне, сцісканне), ці сцяжэнні і 2) суспенсіі (ад лац. *suspensio* — падчэпліванне), ці адсячэнні. Пры кантракцыі выкідаюцца літары ўнутры слова (як правіла, літары галосных ці нават цэлыя склады), напрыклад: *д-т* ‘дацэнт’, *д-р* ‘доктар’, *праф-р, п-р* ‘прафесар’, пры суспенсіі — літары ў канцы слова (апошнія літары (у канчатках), але нярэдка нават амаль усе літары, за выключэннем першай ці першых), напрыклад: *д., дац.* ‘дацэнт’, *д., док.* ‘доктар’, *п., пр., праф.* ‘прафесар’. Нярэдка сустракаюцца і камбінацыі гэтых двух тыпаў, напрыклад: *дц., др.* Суспенсія, зведзеная да адной літары, называецца сіглам (ад лац. *singula littera* ‘адна літара’), але часам пад сіглам разумеюць толькі стылізаваны знак літары (ці некалькіх літар), напрыклад, т. зв. птушачку З, якая ўзыходзіць да лац. *v. < vidi* ‘бачыў’ ці *vide* ‘глядзі’. Зліццё двух, трох ці рэдка чатырох (як правіла, суседніх) літар у адзін знак называецца лігатурай (ці звязным напісаннем). Да лігатур адносіцца шмат распаўсюджаных у сучаснасці знакаў: £, \$, &, @, © і інш.; многія спецыфічныя літары, што ўвайшлі ў сучасныя еўрапейскія алфавіты, гістарычна ўяўляюць сабой таксама лігатуры: *æ, ç, ã, ñ, ò, ÿ, ъ* і інш. [6, с. 42]. Лігатуры — гэта фактычна знакі тахіграфіі, хаця сваім выглядам лігатуры не супадаюць са знакамі старажытнай тахіграфіі. Наколькі істотна яны разыходзіліся паміж сабой, могуць сведчыць наступныя прыклады тахіграфічных знакаў для грэчаскіх складоў: *αλ > λ*, *αρ > ρ*, *σλ > ς*, *ον > ν*, *ταλ > λς*, *οτλ > λτ*!. Затое непасрэдна да тахіграфіі (па крайняй меры, часткова) узыходзяць знакі скарачэнняў (фактычна — умоўныя знакі), што ўжываліся ў антычным і сярэднявечным пісьменстве. Імі пры хуткім пісанні пазначаліся асобныя (часта ўжывальныя) словы, склады і канчаткі, а таксама некаторыя літары.

Аднак на практыцы разнастайнасць пісьмовых скарачэнняў, іх мадэфікацыі і рэалізацыі ў канкрэтных помніках (ці хаця б у групах помнікаў) значна шырэйшыя за гэтую схему. Пры характарыстыцы старажытных скарачэнняў трэба ўлічваць таксама форму напісання літар адносна радка: вялікія ці малыя, радковыя ці вынасныя, падпісныя або ўпісныя, павернутыя ці перакуле-

ныя, а таксама дэкарацыйныя формы літар: ініцыялы (літара ў рамцы, часта з малюнкам), вязь, манаграмы; часам значэнне мае таксама спалучэнне літар са знакамі ў радку (на мяжы слоў ці сказаў і пры пераносе слоў) — інтэрпункцыяй, і са знакамі над радком — дыякрытыкамі як фанетычнымі (яны пазначалі розныя фанетычныя з’явы — націск, колькасць галоснага, прыдыханне і інш.), так і экфанетычнымі (сам факт скарачэння ці змену інтанацыі пры чытанні або спяванні). У якасці дыякрытык і інтэрпункцыі выкарыстоўваліся рыскі, дужкі (іх варыянт — коска) і кропкі, а таксама іх камбінацыі.

У выніку, характар і функцыя скарачэнняў неаднастайныя ў розных рэгіёнах, у розныя эпохі, у розных пісьмовых традыцыях і сферах ужытку (жанрах) ці відах рукапісаў. Распаўсюджанне тых ці іншых графічных з’яў магло мець татальны характар, або ахопліваць пэўныя рэгіёны, ці абмяжоўвацца вузкім арэалам. Адно з’явы становіліся папулярнымі толькі на пэўныя дзесяцігоддзі ці стагоддзі, іншыя суправаджалі пісьменства на ўсім працягу яго развіцця да XVIII ст., а некаторыя захаваліся аж да сучаснасці. У дачыненні да пісьмовай традыцыі асаблівае значэнне маюць грэчаскае і лацінскае пісьменства, дзе ўласна і склаліся асноўныя тыпы і мадэлі скарачэнняў, а для кірылічнай графікі значэнне мае таксама царкоўнаславянскае пісьменства. У адносінах да сферы ўжытку паміж сабой адметна адрозніваюцца, з аднаго боку, рэлігійна-царкоўная сфера, з другога — актава-канцэлярская ды адміністрацыйна-нордычная, з трэцяга — надпісы (эпіграфіка) на манетах і пячатках, а таксама на іншых матэрыяльных аб’ектах (металічныя адліўкі ці выкаванкі і г. д.), з чацвёртага — літаратурныя творы. Ва ўсіх гэтых сферах утварылася свая спецыфіка скарачэнняў, мелася свая дынаміка ў прасторы і часе.

Можна вызначыць некалькі матываў для скарачэння напісанняў. Перш за ўсё, гэта эканомія: а) месца (матэрыялу) для напісання і б) сіл і часу пісара для гэтага [16, с. 86; 17, с. 75]. Эканомія дасягалася за кошт унікання: 1) стэратыпных, часта паўтаральных слоў і словазлучэнняў (у дадзеным тэксце або яго фрагменце ці ў пэўнай галіне пісьмовай камунікацыі), 2) найбольш частых і/ці лінгвістычна бяспрэчных (відавочных) марфем (напрыклад, канчаткаў) ці радзей каранёў. Аднак гэта было магчыма толькі пры ўмове, што пісар добра ведаў мову, у якой рабіліся такія скарачэнні. Нарэшце, у некаторых выпадках моцным стымулам для даўніх пісараў быў в) ідэальны, сімвалічны змест: яны імкнуліся вылучаць на пісьме асобныя, найбольш шанаваныя словы ці словазлучэнні (імёны ці тытулы ўладароў або багоў).

Скарачэнні ўяўляюць сабой прыналежнасць дастакова развітай пісьмовай культуры. Таму яны былі дасяжныя і фактычна прызначаліся для вопытных, спрактыкаваных чыгачоў і пісараў. Сістэматычнае выкарыстанне на пісьме скарачэнняў патрабавала пэўнай звычкі і навыку — і ад пісара, і ад чыгача. Хаця характар ды частотнасць скарачэнняў у многім залежалі ад самавольства пісара, аднак пры гэтым ён заўжды мусіў улічваць і досвед чыгача, і аўдыторыю, якой прызначаўся напісаны тэкст. Як правіла, у аказіянальных, мала-

важных і спецыяльных тэкстах, адрасаваных вузкаму колу чытачоў (напрыклад, розных трактатах ці кодэксах), ужывалася шмат скарачэнняў, тады як у тэкстах шырокага публічнага прызначэння іх было мала ці ўвогуле не было [16, с. 88, 103; 17, с. 90].

Скарачэнне напісанняў такая ж неад’емнасць, як і самі напісанні [9, с. 320]. У старажытных пісьменствах, што грунтваліся на гукава-літарным прынцыпе пісьма, скарачэнні адзначаюцца з даволі ранніх часоў. Гістарычна першымі з іх былі старажытнагрэчаскае пісьменства, затым лацінскае, пад іх уплывам скарачэнні распаўсюдзіліся ў іншых еўрапейскіх пісьменствах, у т. л. і царкоўнаславянскім. Важнае значэнне для еўрапейскай традыцыі скарачэнняў мела яўрэйскае пісьмо — іудзейскія пісьменнікі і талмудычныя кніжнікі таксама нярэдка выкарыстоўвалі скарачэнні.

2. Грэчаская антычная і візантыйская традыцыя

Скарачэння напісанні ўзніклі ў грэчаскім пісьменстве ў даўнія часы: лічыцца, што яны былі вядомыя ў класічную эпоху (V—IV стст. да н. э.), і іх дакладна фіксуюць у эпоху элінізму (III—I стст. да н. э.). Знакам скарачэння слоў у грэкаў служыла нахіленая рыска: ‘, ` , / (напрыканцы слова ці над ім), ламаная рыска кшталту ξ ці дужка (напрыканцы слова); пад лацінскім уплывам таксама маглі выкарыстоўвацца кропка [9, с. 322]. У інскрыпцыях (надпісах) пасля скарачэння ставілася двукроп’е, значна пазней — рыска [9, с. 324].

Узнікненне скарачэнняў у пісьме грэкаў было абумоўлена дзвюма рознымі прычынамі — матэрыялам пісьма або сітуацыяй напісання. Адпаведна, і характар скарачэнняў у такіх выпадках быў дастаткова розны. Калі для пісьма выкарыстоўваліся цвёрдыя матэрыялы (камень, дрэва, метал, глінянае чарэп’е), на якіх надпісы вырэзваліся, выдрапваліся ці выціскаліся, то з прычыны працаёмкасці і абмежаванасці матэрыялу ўзнікалі спецыфічныя скарачэнні — эпиграфічныя. Асабліва часта такія скарачэнні спецыялісты знаходзяць на побытавай кераміцы (клеймы вытворцаў), манетах і ў інскрыпцыях. У эпиграфіцы адзначаюцца амаль толькі суспензіі: M < μνα ‘міна’ (назва манеты), OI < οἰκοῦντι, YΠE < ὑπερθεῖν і інш., ініцыяльныя скарачэнні напачатку доволі рэдкія (напрыклад, лічэбнікі: Π < πέντα ‘пяць’, Δ < δέκα ‘дзесяць’ і інш.), але значна пашыраюцца пад рымскім уплывам [9, с. 324—325]. Аднак адзінака ў інскрыпцыях і папірусах сустракаюцца і выпадкі кантракцыі, абмежаваныя, як правіла, толькі некаторымі назвамі: ΒΑΥC < βασιλεύς ‘цар, імператар’ пры звычайным ΒΑ < βασιλεύς і да т. п. [9, с. 325].

Пры пісанні на мяккім матэрыяле (папірусе, лісцях і лыку, на воскавых таблічках, скуры і пергамене, пазней на паперы) праблем з памерам не ўзнікала, паколькі на іх маглі стварацца значныя тэксты. У старажытных грэкаў існавалі тэксты амаль без скарачэнняў (у т. л. і на папірусах) — яны пісаліся каліграфічным пісьмом, дзе дапускаліся толькі лігатуры і скарачэнні канцавога -v (гл. ніжэй). Аднак нашмат большае кола тэкстаў не патрабавала значнай увагі для свайго стварэння. На першы план тут выступалі сітуацыйныя чынні-

кі — стомленасць (праца пісара ў Антычнасці і Сярэднявеччы была вельмі цяжкай) ці брак часу, недахоп месца ў радку. Дарэчы, была і стэрэатыпнасць слоў, якія часта паўтараліся ў пэўным кантэксце. У тых асоб, што не валодалі каліграфіяй ці пісалі злітным пісьмом (мінускулам, курсівам) або стваралі прыватныя допісы, запісы часовага захоўвання, малаважныя дакументы і да т. п., а таксама спецыяльныя творы (па філасофіі, гісторыі, матэматыцы, астралогіі, медыцыне, хіміі і інш.), развіваліся пэўныя прыёмы скарачэння асобных слоў ці словазлучэнняў. Ад эпохі да эпохі (звязаныя з пэўнымі матэрыяламі пісьма — папірусамі, унцыяламі, мінускуламі) іх рэпертуар узбагачаўся.

Скарачэнні ў грэчаскіх рукапісах вельмі разнастайныя (іх пералік гл.: [11, с. 344—346, 359—377; 7; 10, с. 154—156; 16, с. 88—96; 17, с. 76—84; 9, с. 335—352]) і залежаць ад зместу тэксту, яго жанру і прызначэння, а таксама эпохі [9, с. 323]. Прыёмы скарачэнняў могуць быць зведзеныя да некалькіх наступных мадэляў:

1) выкарыстанне тахіграфічных ці ўмоўных знакаў для асобных (часта ўжываных) складоў, марфем ці слоў (гл. у дэталях: [7; 16, с. 91—96; 17, с. 81—84; 18, с. 38—39]), напрыклад: / ці ‘. для ἐστίν, ἐστί, \ для εἶναι (пры тым, што знак / ужываўся і замест канчаткаў -ος, -ων: λευκ/ < λευκός, ωρι/ < ὄριον), ÷ для τα, ‘/ для τε, \ для του і інш. (артыклі), 7 для δε, N для εκ ‘з, ад’, знакі <, < або ε̅ для κάι ‘і’; знак 9 для ὄνομα ‘імя’ (9 для формы мн. л. — ὀνόματα), у т. л. у камбінацыі з літарамі: Γ \ для γάρ (дзе \ тахіграфічны знак для літары ρ), Μ \ для -μα, μ > ці μ > для -μένον і інш.; сюды могуць быць аднесеныя і чыста іерагліфічныя знакі, што пазначалі асобныя словы ці паняцці: ≈ для ἀρουρα ‘паша, поле’, + для τυροῦ ‘агонь’, ; для κόσμος ‘лад, чын, парадак’, 6 для ἡμέρα ‘дзень’, 9 для νύκτα ‘ноч’ і інш.;

2) стварэнне лігатур (пра лігатуры гл.: [11, с. 262—284]) для розных слоў ці іх скарачэнняў, заснаваных пераважна на прынцыпе суспензіі:

а) другая літара слова ўпісваецца ў першую ці змяшчаецца пад або над ёй: **Θ** для ὀκτοβρίω ‘у кастрычніку’, **Ε** для ὀσιος ‘свяшчэнны’, **Θ** для ὀνομα, **Δ** для λόγος ‘слова’, **Μ** для μετά ‘паміж, сярод’ і інш.; або пачатковая літара слова ўпісваецца ў наступную: **Θ** для ὀρίστος ‘аорыст’ і інш.;

б) літара χ, μ, π, ω, з якой пачынаецца слова, застаецца ў радку, а адна з наступных літар перакрэслівае яе, утвараючы лігатуру: **Ϡ** для πρός ‘да’ ці πρότερος, -v ‘першы, ранейшы’, **Ϣ** для ὦρα ‘пара, гадзіна’, **Χ** для χρόνος, χρόνου ‘час, часу’ або χρυσόν ‘золата’ і інш.; часам сумяшчаюцца стылізаваныя пачатковыя літары слоў: **Ϡ** для γράφεται ці γάρ і інш.;

в) скарачэнне слова да першай літары, на што ўказвае рыска пад ці каля літары: **Δ** для διά ‘праз’, **Μ** для μέϊων ‘большы’, **Κ-** для κέντρον ‘вастрыё; цэнтр’ і інш.;

3) суспензіі — скарачэнні слова (часта — толькі за кошт апошняга галоснай, апошняга складу ці канчатка) да адной ці некалькіх першых літар, з па-

станоўкай пры гэтым рыскі (надрадковага знака) над месцам скарачэння і/ці з пастаноўкай вынасных літар (надпісных, падпісных ці ўпісных):

а) скарачэнне канцавога -v (вельмі рэдка -и) шляхам пастаноўкі рыскі ці (ва ўнцыялах) гарызантальнай лініі: $\acute{\alpha}\nu\tau\omega$ < $\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$ 'усіх', ΛΟΓΩ < $\lambda\acute{o}\gamma\omega\nu$ 'слова' і інш.;

б) скарачэнне канцавой галоснай, складу (перш за ўсё ў адна- ці двускладовых часціцах, артыклях, прыназоўніках) ці канчатка, з пастаноўкай рыскі ці знака скарачэння: α ' < $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}$, δ ' < $\delta\acute{\epsilon}$, δ '/ці δ ' < $\delta\acute{\iota}\alpha$, γ ' < $\acute{\gamma}\acute{\alpha}\rho$, κ ' < $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}$, π ' < $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}$ ці $\pi\rho\acute{\sigma}$, $\kappa\epsilon\phi\alpha\lambda$ ' < $\kappa\epsilon\phi\alpha\lambda\acute{\iota}\nu$ і інш.;

в) скарачэнне да першай літары ці да некалькіх першых літар любой часткі слова:

— з пастаноўкай рыскі ці знака скарачэння: ϕ ' для $\phi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$, $\acute{\upsilon}$ для $\acute{\upsilon}\iota\acute{o}\iota$, $\gamma\rho$ ' (γρ), $\gamma\rho^{\alpha}$ < $\gamma\rho\alpha\kappa\iota\alpha\tau\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$ (ці $\gamma\rho\alpha\phi\epsilon\acute{\iota}\omega\nu$, $\gamma\rho\alpha\phi\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$), $\pi\rho\kappa$ ' < $\pi\rho\acute{o}\kappa\epsilon\iota\tau\alpha\iota$, ΠΠΠ^ξ < $\acute{\iota}\pi\tau\omega\varsigma$, $\kappa\epsilon\phi$ ' < $\kappa\epsilon\phi\alpha\lambda\alpha\acute{\iota}\omega\tau\eta\varsigma$, $\alpha\delta^{\prime}$ < $\acute{\alpha}\delta\epsilon\lambda\phi\acute{o}\varsigma$, $\tau\rho^{\epsilon}$ < $\tau\rho\acute{\alpha}\pi\epsilon\acute{\zeta}\alpha\nu$, $\pi\tau\omega\lambda$ ' < $\pi\tau\omega\lambda\epsilon\mu\alpha\acute{\iota}\omega\nu$ і інш.; знакі скарачэнняў ператвараліся ва ўмоўныя, якія замяшчалі пэўныя склады ці спалучэнні літар;

— з вынасам, над- ці падпісаннем наступнай або іншай літары: $\Pi\epsilon$ < $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$, Δ^{υ} < $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$, ϵ^{κ} < $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\acute{o}\varsigma$, $\pi^{\acute{o}}$ < $\pi\rho\acute{o}\tau\epsilon\rho\omega\nu$, $\lambda_{\circ}$ < $\lambda\acute{o}\gamma\omega\varsigma$ (ці $\lambda\omega\gamma\omega\acute{\iota}$), $\acute{\alpha}\nu^{\Delta}$ < $\acute{\alpha}\nu\delta\rho\alpha\varsigma$, $\pi\omega^{\lambda}$ < $\pi\acute{o}\lambda\epsilon\mu\omega\nu$, $\beta\omega\upsilon^{\lambda}$ < $\beta\omega\upsilon\lambda\acute{\eta}$, $\text{TE}\Lambda_{\circ}$ < $\tau\acute{\epsilon}\lambda\omega\varsigma$, IN^{δ} < $\iota\nu\delta\iota\kappa\tau\acute{\omega}\nu\omega\varsigma$, $\kappa\upsilon$ ' < $\kappa\upsilon\rho\acute{\iota}\omega\iota$, $\phi\acute{\upsilon}^{\sigma}$ < $\phi\acute{o}\sigma\iota\nu$, $\acute{\epsilon}\pi\iota\tau\acute{\iota}^{\omega}$ < $\acute{\epsilon}\pi\iota\tau\acute{\iota}\omega\nu$, $\acute{\alpha}\rho^{\chi\sigma\tau}$ < $\acute{\alpha}\rho\chi\iota\sigma\tau\rho\alpha\tau\acute{\eta}\gamma\omega\upsilon$, $\tau^{\epsilon\kappa}$ < $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\alpha$, $\omega\mu^{\alpha}$ < $\omega\mu\acute{o}\iota\omega\varsigma$ і інш.; пры гэтым некаторыя вынасныя літары набывалі стэлізаваны выгляд (як π, якая ў курсіве ператварылася ў π , ужывалася, напрыклад, як скарачэнне для $\pi\acute{\eta}\chi\upsilon\varsigma$ 'локаць'), што спрыяла іх ператварэнню ва ўмоўныя знакі для цэлых слоў: δ для $\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ 'горад, дзяржава' і інш.;

4) кантракцыі, даволі рэдкія, амаль аказіянальныя, абмежаваныя нейкімі асобнымі выпадкамі [18, с. 14—15]: паказ марфемнай структуры ($\beta\phi$ < $\beta\epsilon\nu\epsilon\phi\iota\kappa\acute{\iota}\rho\acute{\iota}\omega\varsigma$) ці граматычнай формы ($\kappa\omega$ < $\kappa\upsilon\rho\acute{\iota}\omega$) слова, сімвалізацыя асобных спалучэнняў унутры слова (так, спалучэнне -οσ- магло перадавацца адзіным знакам σ : $\text{K}^{\sigma}\text{MON}$ < $\kappa\acute{o}\sigma\mu\omega\nu$), асобныя словы ($\alpha\nu\kappa\eta$ < $\alpha\nu\acute{\alpha}\gamma\kappa\eta$ 'патрэба, прымус', $\eta\eta\eta\varsigma$ < $\eta\eta\epsilon\mu\omega\nu\kappa\eta\varsigma$, $\pi\rho\acute{\iota}\varsigma$ < $\pi\alpha\tau\rho\acute{\iota}\varsigma$ 'айчына', $\pi\rho\acute{\iota}\omega\varsigma$ < $\pi\acute{\alpha}\tau\rho\iota\omega\varsigma$ 'айчынный') і да т. п.

Як бачна, у грэчаскіх скарачэннях прадстаўлены амаль выключна суспензіі і практычна адсутнічаюць кантракцыі. Іншай асаблівасцю з'яўляецца шырокае выкарыстанне вынасных, упісных і падпісных літар, а таксама рысак ці падобных да іх умоўных знакаў пры сцісласці выкарыстання інтэрпункцыі (да VIII ст. выкарыстоўвалася хіба што кропка ў радку). Нягледзячы на ўплыў рымскай практыкі, выкарыстанне ініцыяльных суспензіі ў актавых грэчаскіх тэкстах было забаронена імператарам Феадосіем у 438 г. і пазней пацверджана ў кодэксе Юстыніяна [9, с. 320]. Пісары ж грэчаскіх унцыялаў на пергамяне ўвогуле імкнуліся пазбягаць скарачэнняў і выкарыстоўвалі іх толькі ў лічаных пэўных сітуацыях, такіх, як, напрыклад, канец радка ці распаўсюджвання канчатка асобных слоў.

У візантыйскія часы захоўваліся амаль усе асаблівасці антычнай традыцыі скарачэнняў грэчаскага пісьменства. За выключэннем *nomina sacra* (пра іх гл. п. 4), візантыйскія хрысціянскія тэксты ніяк не адрозніваюцца ад прафаных [16, с. 87—88; 17, с. 76]. Бадай, нейкай асаблівасцю мінушкалаў, асноўных рукапісаў гэтай эпохі, можна лічыць большую схільнасць да ўнікання канчаткаў і апошніх складоў, што часцей спалучалася з вынаснымі літарамі: $\pi\omega^{\delta}$ < $\pi\omega\delta\alpha\varsigma$, $\psi\upsilon^{\epsilon}$ < $\psi\upsilon\lambda\eta\varsigma$ і інш., ці тахіграфічнымі знакамі: $\grave{\cdot}$ для -ov, $\vee$ ці ϵ для -av, σ для -ης, ϵ для -ev і т. д. [7; 9, с. 332—333]. Пад рымскім уплывам часта выкарыстоўвалася падваенне літар для перадачы мн. ліку, напрыклад: $\kappa\upsilon\rho\rho$ < $\kappa\upsilon\rho\acute{\iota}\omega$ 'спадары', $\pi\alpha\iota^{\alpha}$ < $\pi\alpha\acute{\iota}\delta\omega\nu$ 'дзеці'. Пад хрысціянскім уплывам некаторыя лігатуры ці тахіграфічныя знакі набылі новыя значэнні. Так, знак X стаў значыць Хрыстос ці Хрысостоμος 'Залатавусны', знак * ці ✱ значыць $\psi\alpha\lambda\tau\eta\rho\upsilon\omega\nu$ 'Псалтыр' і інш.

3. Лацінская антычная традыцыя

Як і ў грэчаскай, у рымскай традыцыі скарачэнні крыху па-рознаму развіваліся ў эпіграфіцы (надпісы пераважна на цвёрдым матэрыяле) і ў тэкстах, напісаных на мяккім матэрыяле. Таксама як і ў грэкаў, у рымлян пераважалі суспензіі — скарачэнні да адной першай літары (сігл) ці літар слова або нават слоў у словазлучэнні — і выкарыстоўваліся лігатуры, а кантракцыі сустракаліся рэдка. Суспензіі былі простымі, калі скарачалася адно слова, і складанымі, калі скарачэнне тычылася цэлага словазлучэння.

У лацінскай эпіграфіцы і пад яе ўплывам у тэкстах многіх рукапісаў скарачэнню падлягалі пераважна пэўныя групы слоў:

а) асабовыя імёны: C. ці G. < *Cajus (Gaius)*, Q. < *Quintus, App.* < *Appius, D.* < *Decimus, M.* < *Marcus, P.* < *Publius, Sex.* < *Sextus, Ser.* < *Servius, Tib.* < *Tiberius* і інш.;

б) назвы службовых асоб, пасады і ўладароў: *IMP* < *Imperator* 'імператар'; *CAES, CAE, C* < *Caesar*, тытул сына-спадкаемца імператара; *AVG* < *Augustus*, тытул імператара; *PM, PONT MAX* < *Pontifex Maximus* 'вярхоўны пантыфік (жрэц)'; *COS, CONS, CO, C* < *Consul* 'консул' і інш., у сувязі з чым скарачэнне зазнавалі таксама тытулы і эпітэты кіраўнікоў: *INV* < *Invictus* 'Непераможны'; *MAX* < *Maximus* 'Найвялікшы'; *DV, DIV, DIVO* < *Divus* 'Боскі'; *PP* < *Pater Patriae* 'Айцец Айчыны'; *DN* < *Dominus Noster* 'наш гаспадар'; *VC* < *vir clarissimus* 'высакародны муж' і інш.;

в) назвы ўстаноў і юрыдычных паняццяў: *SPQR* < *Senatus populusque Romanus*, фармальна назва Рымскай дзяржавы, *PR* < *populus Romanus*, *RP* < *res publica*; *DPS* < *de pecuniā suā* 'на свае сродкі', *HL* < *hac lege* 'такім чынам' (ці *has leges, his legibus* 'у (на) такіх умовах') і інш.;

г) частаўжывальныя словы:

— службовыя: *i.* < *id est* 'гэта значыць, то ёсць', *d.* < *de* 'з, ад, да, пра', *an.* < *ante* 'да (таго)' і інш., таксама з аманіміяй: *c.* < *cum* 'з, разам з, праз' ці *circa* 'каля, прыкладна', *p.* < *per, pro, par, q.* < *que, qui* і інш.;

— змянянальныя, часам пашыраныя толькі ў пэўным кантэксце, што вяло да шырокай аманіміі: *b.* < *bonus, bene*, *c.* < *causa* ‘прычына, справа’, *centuria* ‘цэнтурія’, *civis* ‘грамадзянін’ ці *centum* ‘сотня, сто’, *d.* < *dies* ‘дзень’, *dedit* ‘адае’ ці ‘даў’ ці *dirus* ‘страшны’, *d.d.d.* < *donat* ці *dedicate* ‘дарыць, прысвячае’, *fec.* < *fecit* ‘зрабіў’, *U.* < *Urbs*, назва Рыма і інш.;

д) назвы адзінак часу, меры, вагі, ліку: *a.* < *annus* ‘год’, *d.* < *denarius*, назва манеты, *l.* < *libra* ‘фунт’, *s.* < *solidus*, назва манеты, *AUC* < *anno urbis conditae* ‘ад заснавання Рыма’ і інш.

Паўтор адной і той самай літары ў скарачэнні звычайна пазначаў множны лік назоўніка або найвышэйшую ступень параўнання прыметніка: *coss.* < *consules*, *ff.* < *filii* ‘сыны’, *oo.* < *omnes*, *vv.cc.* < *virii clarissimi*, *nn.bb.* < *nobilissimi*, *ff.* < *felicissimus* і інш. Зрэдку маглі ўжывацца павернутыя ўлева ці перакуленыя да гары літары, якія пазначалі жаночы род ці жаночае імя, напрыклад: **Ф** < *filia* ‘дачка’ ці *Filia*, **М** < *mulier* ‘жанчына’ ці *Marca*. Часам ініцыял мог суправаджацца прыпіскай маленькай літары (звычайна канчатка ці фіналі слова), што тлумачыла значэнне слова ў выпадку аманіміі, напрыклад: *p^a* < *prima*, *p^e* < *prime*, *p^o* < *primo*, *p^m* < *primum*. Асаблівасцю лацінскага пісьма было выкарыстанне кропкі пасля літары скарачанага слова ці гарызантальнай рыскі над ёй або напрыканцы слова [16, с. 99—100; 17, с. 87—88].

З прычыны значнай аманіміі чытанне многіх ініцыяльных скарачэнняў магло быць зразумелае толькі ў кантэксце. Асабліва шматлікімі і разнастайнымі былі скарачэнні ў рымскіх юрыстаў, якія аперывалі стэрэатыпнымі словазлучэннямі, што апісвалі юрыдычныя паняцці, пасады, тытулы, эпітэты і званні. Для гэтага былі складзены нават цэлыя зводкі скарачэнняў («*Notarum Laterculi*», «*Notae iuris*» і інш.), якія захаваліся да Сярэднявечча. Такія зводкі ахоплівалі таксама скарачэнні частаўжывальных слоў, у т. л. службовых (гл. у дэталі: [15, с. xxxiii]).

У лацінскіх рукапісах скарачаліся ў асноўным канцавыя літары (канчаткаў ці апошніх складоў) слоў, як альтэрнатыва, яны маглі выносіцца за радок. Скарачацца маглі ўсе галосныя: *a, o, u, i, e* і некаторыя зычныя: *m, n, r, t*. Пры гэтым, калі скарачаліся насавыя зычныя *m, n*, то захоўвалася назалізаваная галосная, якая магла пісацца з гарызантальнай рыскай: *aia* ці *āia* < *anima* ‘душа’, *ois* ці *ōis* < *omnis* ‘усялякі’; або напрыканцы радка замест *m* ці *n* магла ставіцца рыска, па прыкладу грэчаскіх рукапісаў [15, с. xxix]. Замест спалучэння *-er-* ці *-re-* мог ставіцца апостраф: *b'viter* < *breviter*, *c'tus* < *certus* і інш.; замест канчаткаў *-us, -ur, -um* мог выступаць знак +: *an₊* < *anus*, *amat₊* < *amatur* і інш. [16, с. 100—101; 17, с. 88]. У некаторых выпадках ініцыяльныя скарачэнні суправаджаліся дыякрытыкамі і ўяўлялі сабой фактычна літары: **P** для *pro* ‘перад’, **Q** для *quod* ‘чаму’ і інш. Гэта адкрыла шлях для пашырэння кантракцый, у якіх захоўваліся толькі зычныя і апускаліся галосныя ды канчаткі (паводле т. зв. складовага прынцыпу [16, с. 98; 17, с. 85]): *bn* < *bene*, *sn* < *sine*, *tm* < *tamen*, *st* < *satis*, *qb* < *quibus*, *qd* < *quidem* і інш., або апускаліся ў дадатак і

некаторыя зычныя: *exp* < *exemplum*, *omb* < *omnibus*, *mnt* < *momentum*, *bn* < *bonorem* і інш. [16, с. 97; 17, с. 85], што ўяўляла сабой ужо чыстую кантракцыю. Аднак у цэлым колькасць кантракцый у антычных тэкстах была невялікая.

4. Хрысціянская навацыя: *Nomina sacra*

З хрысціянствам у грэчаскае пісьменства, а затым у лацінскае і іншыя еўрапейскія пісьмовыя традыцыі прыходзіць фактычна новая з’ява, якая стала адметнай асаблівасцю хрысціянскіх тэкстаў, перш за ўсё літургічных. Гэтая навацыя з лёгкай рукі іх першага даследчыка нямецкага філолага Л. Траўбэ атрымала назву «*nomina sacra*» («святыя імёны») [18, с. 17—18] і палягае ў кантракцый слоў, якім прыпісваўся сакральны (звязаны з Богам) сэнс. Іх скарачэнне адбывалася шляхам захавання пачатковай (часам таксама апорнай — у сярэдзіне) і канцавай літар (часта — зычных) слова, якія адрознівалі яго ад іншых слоў.

Nomina sacra не былі вядомыя грэчаскаму і лацінскаму дахрысціянскаму пісьменству, гэтыя скарачэнні з’яўляюцца разам там толькі з хрысціянствам [18, с. 15]. Цікава, што ў нерэлігійных тэкстах на грэчаскай мове *nomina sacra* не ўжываліся. Усе ранейшыя кантракцыі і выкліканія імі сімвалізацыі слоў, што выкарыстоўваліся антычнымі пісарамі, служылі толькі мэтам скарачэння напісання і паскарэння пісьма [18, с. 121—124], *nomina sacra* як сакральныя скарачэнні (ідэалагічныя знакі) там адсутнічалі. Захаваліся візантыйскія кодэкссы, дзе на адной старонцы змешчаны твор класічнай антычнай літаратуры, а на іншай хрысціянскі тэкст. У першым выпадку выяўляюцца толькі звычайныя скарачэнні, уласцівыя скораспісу, тады як у другім выпадку выступаюць тыповыя *nomina sacra* [18, с. 14].

Л. Траўбэ вызначыў наступныя асаблівасці, якія дазваляюць выразна адрозніць хрысціянскія *nomina sacra* ад антычных скарачэнняў [18, с. 15]:

- а) хрысціянскія кантракцыі заўжды суправаджаюцца рысай зверху над ўсімі літарамі кантрактаванага слова;
- б) рэпертуар *nomina sacra* не адвольны і вузка абмежаваны;
- в) пачатак і канец слоў *nomina sacra* дакладна вызначаны і падлягае цвёрдаму рэгуляванню;
- г) галоўным застаецца сакральны сэнс, які ўкладаецца карыстальнікамі ў скарачанае напісанне *nomina sacra*.

На думку Л. Траўбэ, *nomina sacra* ў антычнае пісьменства былі прынесены элінізаванымі яўрэямі яшчэ ў дахрысціянскія часы [18, с. 27—24, 33, 36—37, 42—43], але асабліва шырока распаўсюдзілася гэтая з’ява дзякуючы хрысціянству і яго багатай літаратуры. Крыніцай *nomina sacra* стала іудзейская тэалогія, якая забараняла вымаўленне імя Бога поўнаасцо¹¹. Як вынік, імя Бога ў іудаізме перадавалася праз асобныя сімвалы — тэтраграматон, ці тэтраграму (ад грэч. *тетраγραμματα*, *тетраγραμμάτων* ‘чатыры літары’), якія суправаджаліся на пісьме аздабленнем (звычайна рамкай), што вылучала іх у тэксце. Менавіта ад гэтай тэтраграмы, на думку Л. Траўбэ [18, с. 23—24, 30—33, 45—47], пахо-

дзіць традыцыя хрысціянскіх тэкстаў скарачаць поміна sacra да некалькіх зычных літар і пакрываць такое напісанне асобнай рысай зверху. З IX ст. яна ў грэчаскім пісьме змянілася на гарызантальную дужку ці рыску [18, с. 45—47], якая ў славянскай традыцыі атрымала назву цігла, ад грэч. τίτλος ‘надпіс’, параўн. аналагічнае лац. titulus, адкуль польск. tytuł ‘цігла’. Пераклады яўрэйскіх рэлігійных кніг на грэчаскую мову, выкананыя элінізаванымі яўрэямі, захавалі гэтую традыцыю. Тэтраграма там перадавалася грэчаскімі (пазней лацінскімі) літарамі ў выглядзе ΚΣ і ΘС (адпаведна, ад грэчаскіх слоў ΚΥΡΙΟΣ ‘Гасподзь’ і ΘΕΟΣ ‘Бог’). Як бачна, тут не транскрыбавалася яўрэйскае слова, а адлюстроўваўся яго грэчаскі пераклад: κύριος ‘Гасподзь’ для קַיָּוִה [j’hwih] і θεός ‘Бог’ для אֱלֹהִים [adnj] [18, с. 27—33].

Праўда, шведскі філолаг Г. Рудберг аспрэчыў гэта. Ён адзначыў, што поміна sacra ўпершыню з’явіліся ў рукапісах Евангелля і толькі потым перайшлі ў спісы Старога Запавету [14]. Гэта ставіць пад сумненне ўплыў іўдзейскай тэалогіі на ўзнікненне поміна sacra. Ён лічыць, што прататыпам поміна sacra былі тыя рэдкія выпадкі кантракцый, што адзначаюцца ў грэчаскім курсіве (гл. п. 2). Аднак Траўбэ і сам казаў пра падобныя выпадкі; відавочна, што лічаныя і непаслядоўныя прыклады кантрактавання слоў не маглі пакласці пачатак устойлівай і масавай з’яве поміна sacra [18, с. 12—15].

Іншы даследчык, А. Паап, на падставе вывучэння 421 грэчаскага папіруса II—V стст. прыйшоў да высновы, што рэпертуар і выгляд поміна sacra, па меншай меры, у папірусах складваўся павольна і паступова, а побач са скарачанымі напісаннямі там доўга суіснавалі і поўныя [12] (параўн.: [18, с. 38—40]). Пры гэтым такія кантракцыі не заўжды трактаваліся як рыса толькі рэлігійнага твора — яны выкарыстоўваліся і ў прафанных тэкстах. Хаця даследчык пацвердзіў думку Траўбэ пра залежнасць поміна sacra ад іўдзейскага тэтраграматона, аднак з’яўленне такіх кантракцый аднёс да ранніх яўрэйска-хрысціянскіх грамад за межамі Палесціны [12, с. 124]. Наадварот, англійскі даследчык К. Робертс вырашыў, што поміна sacra ўзніклі яшчэ да 70 г. н. э. менавіта ў ранняй Іерусалімскай царкве як адлюстраванне пэўных іўдзейска-хрысціянскіх памкненняў у ёй [13, с. 45]. Ён звярнуў увагу на наяўнасць сярод поміна sacra слоў яўна іўдзейскага кантэксту — Δαυειδ (Δαυιδ), Ἰσραήλ, Ἱεροσολήμ, не самых важных для хрысціянскай дагматыкі (гл. у дэталях: [13, с. 26—48]). На статус гэтых слоў звяртаў увагу і сам Л. Траўбэ [18, с. 36].

З пашырэннем хрысціянства поміна sacra глыбока праніклі ў хрысціянскую рэлігійную літаратуру, замацаваўшыся там на доўга, а іх склад хутка папоўніўся, застаючыся аднак дастаткова абмежаваным. Розныя спісы Септуагінты і Новага Запавету сведчаць, што рэпертуар гэтых скарачэнняў з ранніх часоў усталяваўся ў грэчаскай мове ў складзе 15 слоў: апрача адзначаных κύριος і θεός, туды ўваходзілі πνεῦμα ‘дух’, πατήρ ‘айцец, бацька’, οὐρανός ‘неба’, ἄνθρωπος ‘чалавек’, Δαυειδ ці Δαυιδ ‘Давід’, Ἰσραήλ ‘Ізраіль’, Ἱεροσολήμ

‘Іерусалім’ (але не нескланяльны семітызм Ἱεροσολύμα!), Ἰησοῦς Χριστός ‘Ісус Хрыстос’, υἱός ‘сын’, σωτήρ ‘збаўца’, σταυρός ‘крыж’, μήτηρ ‘маці’ [18, с. 33—37, 88—121]. Пазней да іх далучыліся словы θεοτόκος ‘багародзіца’ і βασιλεύς ‘цар, імператар’. Цяпер яны ўжо не ўспрымаліся як іўдзейская спадчына, паколькі значэнне, што прыпісвалася гэтым скарачэнням, не выяўляла ніякай сувязі з тэалогіяй іудаізму. Нават такія скарачэнні, як Δαυειδ (Δαυιδ), Ἰσραήλ, Ἱεροσολήμ не мелі іудаістычнага зместу [18, с. 36, 104—113].

Названыя поміна sacra скарачаліся ў пэўным парадку, хаця і не вельмі стабільным (асабліва ў першыя стагоддзі), утвараючы разнастайныя варыянты [18, с. 34—44, 88—121]. Толькі ў словах κύριος, θεός, υἱός стала захоўваліся першая і апошняя літары: ΚΣ, ΘС, ὙС, астатнія словы маглі мець розныя формы, у залежнасці ад рэгіёна і часу: Ἰησοῦς, Χριστός перадаваліся звычайна як ἸС, ΧС, але магчымыя таксама ἸНС, ΧРС, у словах πνεῦμα, Δαυειδ (Δαυιδ), σταυρός, μήτηρ звычайна пакідаліся першыя дзве літары і апошняя: ΠΝΑ, ΔΑΔ, СТС, МНР, але былі магчымыя і напісанні ΔΔ, МР, ПМА ці ΠΝΑ, МНР, СТС; у словах πατήρ, Ἰσραήλ, σωτήρ заставаліся першая і дзве апошнія літары: ΠНР, ПНА, СНР, але сустракаліся і варыянты ПР, СР, ПАР, ІСЛ, СОР, ІСНЛ, а ў словах ἄνθρωπος, Ἱεροσολήμ, οὐρανός выступалі першы і апошні склады: ΑΝΟС, ΙΛΝМ, ΟΥΝΟС, хаця адзначаны і формы ІЕМ, ПНМ, ΑΝΠОС, ΑΝΘΡΠС, ΙΕΛНМ. У раннюю эпоху поміна sacra часам скарачаліся як суспензіі: ΠΝ < πνεῦμα, Θ’ < θεοτόκος і да т. п. Асабліва часта гэта адзначана для слова οὐρανός, якое ў папірусах магло пісацца як звычайная суспензія: ΟΥΡΑ’, ΟΥΡ’, ΟΥ’, Θ’ [18, с. 54, 56, 62, 64, 99]. Нарэшце, у ранняе часы была магчыма і пісаць поміна sacra цалкам, пакрываючы іх зверху рыскай [18, с. 49—50]. Як правіла, поміна sacra пісаліся ў скарачаным выглядзе таксама ва ўсіх сваіх марфалагічных формах: ἄνθρωπον > ΑΝΟΝ, ἄνθρωποι ‘людзі’ > ΑΝΟΙ і да т. п. Скарачэнню падлягалі і вытворныя ад гэтых слоў прыметнікі і назоўнікі, напрыклад: ἀνθρωπίνη ‘чалавечая’ > ἀνήτη, σωτήριος ‘збаўлены’ > σῖριος і г. д.

Першапачаткова вузкі рэпертуар поміна sacra значна пазней папоўніўся некаторымі новымі ўтварэннямі, што ўзніклі за кошт пашырэння кола слоў, якім прыпісваўся сакральны змест, напрыклад: ΜΡΤΡ < μάρτυρος ‘пакутнік’, ΔΛΩ < δοῦλω ‘сына’, ці якія мелі аднолькавы корань з поміна sacra: θεός > θεοτόκος ці θεοτόκιον > ΘΚΟС ці ΘΚΙΝ, ἄνθρωπος > φιλάνθρωπος > ΦΙΛΑΝΟС [18, с. 125—128]. Часам такім чынам скарачаліся некаторыя хрысціянскія імёны, напрыклад: ΜΡΚ < Μάρκος (спіс імёнаў гл. у дэталях: [11, с. 348]), аднак у большасці выпадкаў яны скарачаліся як суспензіі: ΙΩ < Ἰωάννης і да т. п. [18, с. 9—10]. Важна адзначыць, што ў грэчаскім пісьменстве поміна sacra заставаліся ў коле біблейных, літургічных і царкоўных тэкстаў, слаба трапляючы ў прафанныя творы.

З грэчаскай мовы *nomina sacra* праніклі ў іншыя пісьмовыя традыцыі хрысціян Міжземнамор'я — у лацінскую, копцкую, гоцкую, армянскую [18, с. 269—277], царкоўнаславянскую, пры пасрэдніцтве лацінскай — у ірландскае, старафранцузскае і старанямецкае пісьменства [18, с. 281—284]. Цікава, што ў лацінскім пісьменстве, у адрозненне ад грэчаскага, напачатку ўжывалася значна меншая колькасць *nomina sacra* — толькі шэсць: *DS* < *Deus* 'Бог', *SPS* < *spiritus* 'дух', *IHC* і *XPC* пазначалі імя Ісуса Хрыста на грэчаскі ўзор (лацінізаваныя формы *IS, HIS, CHR, HRIS, CHRIS* і да т. п. выкарыстоўваліся радзей), *DNS, DMS* < *dominus* 'гасподзь', *SCS* < *sanctus* 'святы', *NR* < *noster* 'наш' (гл.: [18, с. 131—237; 17, с. 86—87]). Аднак менавіта ў лацінскім пісьменстве адбылося паслабленне сакральнага кантэксту *nomina sacra*, якія сталі ўжывацца і ў прафанных тэкстах (юрыдычных, адміністрацыйных, літаратурных і інш.). Гэта прывяло, з аднаго боку, да пашырэння складу *nomina sacra* (*EP*. ці *EPS, EPSCPS* < *episcopus* 'біскуп', *PB*. ці *PBR* < *presbyter* 'перша-святар', *DIAC*. ці *DIACS* < *diaconus* 'дыякан' і інш.), а з другога, да шырокага распаўсюджвання самога прыняцця кантракцыі [18, с. 237—239]. Як і ў грэчаскім пісьменстве, лацінскія *nomina sacra* мелі розныя варыянты скарачэння (у раннія часы — таксама ў поўным напісанні ці як суспензіі: *DOM.*, *S.*, *N.* ці *NO.* і да т. п.), а кантракцыяй ахоплівалася ўся парадыгма слова: *NRi, Ni* < *nostrum* 'нашага', *NRO, NO* < *nostrum* 'нашама', *NRM, NM* < *nostrum* 'нашае' і да т. п.

Традыцыя падобных сакральных скарачэнняў была нагэтулькі моцная, што заходнееўрапейскія біблейныя і царкоўныя першадрукі таксама захоўвалі *nomina sacra*. Іх маюць Камплотэнская паліглата ў грэчаскіх і лацінскіх слупках, раннія выданні Альда, Эразма, Роберта Стафана, Сіксцінскага Вульгата і інш. [18, с. 285]. У адпаведнасці з гэтай традыцыяй Марцін Лютэр пры перакладзе Старога Запавету (выд. 1523 г.) слова «гасподзь», *Herr*, перадаваў вялікімі літарамі там, дзе ў адпаведным яўрэйскім тэксце стаяў тэтраграматон; у Новым Запавеце (выд. 1541 г.) гэты прыём быў выкарыстаны ім у старазапаветных цытатах і ў звяртаннях Хрыста да Бога-Айца [18, с. 285—286].

5. Сярэднявечная лацінская традыцыя

З надыходам хрысціянства антычныя традыцыі ў лацінскім пісьменстве ў цэлым былі захаваныя і прыстасаваныя для выражэння новага зместу. Так, у інскрыпцыйных рымскіх катакомбаў шырока выкарыстоўваліся ініцыяльныя суспензіі: *b.* < *beatus* 'бласлаўлены', *m.* < *martyr* 'пакутнік' ці *memoria* 'паміць' (дзень шанавання), *fn* < *frater noster* 'брат наш', *X.*, *XPC.*, *XS.* < *Christus* 'Хрыстос' (або *C.*), *IX.* < *In Christo* 'у Хрысце' і інш. Адпаведна, працягвала развівацца аманімія такіх скарачэнняў. Напрыклад, скарачэнне *AD* набыло некалькі значэнняў: *anno Domini* 'год (ад нараджэння) Госпада', *Anima Dulcis* 'салодкая душа', *Ante Diem* 'да дня' (у сэнсе: да канца якога-небудзь тэрміну, напрыклад у інскрыпцыі *AD VI Kal. Apriles* 'да канца шостага дня календ красавіка') і інш. Шырокі памер набыло скарачэнне рэлігійных формул, інвакацый,

малітваў, царкоўных запеваў і да т. п. Ініцыяльныя скарачэнні ў літургічных кнігах падлягалі сіглізацыі і канвенцыялізацыі. Так, склаліся асобныя знакі для богаслужбовага выканання тэксту: Ⲛ — паўтарэнне, Ⲛ — антыфоннае выкананне, Ⲛ < *facienda eucharistia* (парадак Еўхарыстыі) і інш. Назва малітвы «*Vere dignum et justum est*» 'Сапраўды годна і праведна ёсць' скарачалася як *VD*, а гэтак скарачэнне мела сіглы розных формаў: Ⲛ , Ⲛ , Ⲛ , Ⲛ і інш. Навацыйя стала з'яўленне *nomina sacra*, рэпертуар якіх паступова пашыраўся — напачатку за кошт іншых сакральных слоў, а пазней і за кошт агульнаўжывальных слоў, якія часта выкарыстоўваліся ў царкоўных кнігах. У тэксце *nomina sacra* звычайна пісаліся вялікімі літарамі і над імі мусіла ставіцца гарызантальная рыска (цітла).

З разбурэннем антычнага грамадства і ўтварэннем варварскіх каралеўстваў у Заходняй Еўропе ранейшая старажытнарымская пісьмовая традыцыя, нават і акрэпаваная хрысціянскай антычнасцю, была ў цэлым захавана. Праўда, у тэкстах ранняга Сярэднявечча (да кан. IX ст.) было мала скарачэнняў, бадай што за выключэннем рукапісаў ірландскіх і англійскіх манахаў [15, с. xxxv—xxxvi]. Пасля IX ст. тэксты ўсё больш папаўняюцца новымі скарачэннямі і лігатурамі, утворанымі ў манастырскіх скрыпторых і каралеўскіх канцэлярыях розных дзяржаў Заходняй Еўропы. Сярэднявечныя рукапісы пасля XII ст. перанасычаны скарачэннямі, што ў многім звязана з адмоваю ад выразнага ўнцыяльнага ці квазіўнцыяльнага пісьма і амаль поўным пераходам на курсіў. Скарачэнні і лігатуры масава ўжываліся ў тэкстах самых розных жанраў — тэалагічных і юрыдычных трактатах, аналах і хроніках, кодэксах права, адміністрацыйных і судовых актах, папскіх і каралеўскіх палітычных і прывілеяў. З цягам часу пэўныя стандарты скарачэнняў сталі задаваць такія цэнтры стварэння новых тэкстаў, як папская канцэлярыя і ўніверсітэты (асабліва тэалагічныя факультэты Парыжа, Оксфарда і Камбрыджа, юрыдычны факультэт ў Балонні), якія прадукавалі шмат навуковых і вучэбных твораў.

Як вынік, у эпоху пасля каралінгаўскага Рэнэсансу шырока ўжываліся практычна ўсе тыпы скарачэнняў: суспензіі, вынасныя, пад- і ўпісныя літары, лігатуры, кантракцыі, умоўныя знакі. Знакам скарачэння часта служылі двукроп'е, рэдка кропка (ці кропка з коскай) пасля літары (звычайна ў суспензіях) ці розныя гарызантальныя рыскі над ёй (звычайна ў кантракцыях).

Аб'ектам суспензіі станавіліся асобныя частаўжывальныя словы і словазлучэнні. Звычайнай практыкай стала перадача назваў царкоўных пасадаў і званняў, рэлігійных ордэнаў, кангрэгацый, інстытутаў ініцыяльнымі скарачэннямі, напрыклад: *AB* ці *BA* < *Artium Baccalaureus* 'бакалаўр навук', *AM* ці *MA* < *Artium Magister* 'магістр навук', *CRM* < *Clerici Regulares Minores* (марыяны), *CSB* < *Congregatio Sancti Basilii* (базільяны), *OCC* < *Ordo Carmelitanum Calceatorum* (кармеліты), *OMCap.*, *OFM Cap.*, *OMC* < *Ordo Minorum Cappucinatorum* (капуцыны), *OSB* < *Ordo Sancti Benedicti* (бенедыктынцы).

Некаторыя высокачастотныя словы (займеннікі, звязкі і службовыя словы) перадаваліся лігатурамі ці ўмоўнымі знакамі (напрыклад: ÷ для *est* ‘ёсць’ (але вядома і форма *ē*), 7 для *et* ‘і’ (але вядома і лігатура &), = для *esse* ‘быць’, † для *vel* ‘або’), іншыя (у асноўным знамяняльныя) — ініцыяльнымі суспензіямі, напрыклад: *h.*, *hum.*, *humil.* < *humiliter* ‘пакорліва, прынізліва’. Заканчэнні слоў часта не дапісваліся, замест недапісанай часткі ставіўся апостраф ці рыска: *dat* < *datum*, *dioc* < *diocesis*, *oct* < *octobris*, *testim* < *testimonium*, *test* < *testibus* ‘сведкам’ ці ‘сведкамі’, *ven* < *venerabilis* і інш. Таксама выкарыстоўваліся вынасныя літары: галосныя перад ці пасля *r*, а таксама некаторыя зычныя ў асобных канчатках ці фіналях (гл. у дэталях: [8, с. xxxvii—xxxix; 16, с. 102—103]). Зрэдку маглі выносіцца нават склады ці некалькі суседніх літар [16, с. 103; 17, с. 90].

Незвычайна расквітнелі розныя ўмоўныя знакі, якія ўяўлялі сабой фактычна тахіграфічныя сродкі і перадавалі асобныя зычныя, склады ці марфемы (часам іх называюць таксама сілабічнымі сімваламі). Так, насавыя зычныя *n*, *m* у сярэдзіне і канцы слова звычайна перадаваліся рыскай над папярэдняй галоснай, пазначаючы яе назалізаванае вымаўленне: *ōis* < *omnis* і інш.; марфемы ці спалучэнні *-er-* або *-re-* перадаваліся знакам, падобным да 7, *ʳ* ці 4: *lib7e* < *libere* і інш.; канчаткі *-us* ці *-os* знакам, падобным да 9 ці *ŋ*: *op9* < *opus* і інш.; марфемы або спалучэнні *-ur-* ці *-tur-* знакам, падобным да 3 ці *z*: *fu3i* < *future* і інш.; марфемы ці спалучэнні *-cum-*, *-cun-*, *-com-*, *-con-* і да т. п. знакам, падобным да 2, 9 ці *ɔ*: *pre9* < *precum*, *se9do* < *secundo* і г. д. (гл. у дэталях: [8, с. xxviii—xxxvii, xlv—xlvi; 16, с. 101—102; 17, с. 89; 15, с. xxxviii]).

Пад уплывам *nomina sacra* значна пашырыўся рэпертуар кантракцый. У адрозненне ад візантыйскай традыцыі, якая не распаўсюдзіла прынцып кантракцый на частаўжываныя словы несакральнага зместу, у сярэднявечных лацінамоўных помніках ужо з V ст. н. э. многія несакральныя словы таксама сталі кантрактавацца [18, с. 18, 125, 134, 238—239; 17, с. 86, 87] (гл. дэталёвы спіс такіх кантракцый напрыклад: [18, с. 245—266]):

а) абстрактныя назоўнікі: *effum.* < *effectum* ‘вынік’, *irregulte.* < *irregularitate* ‘няправільнасць, непаслядоўнасць’, *lia.* < *licentia* ‘дазвол’, *na.* < *natura* ‘прырода’, *snia.* < *sententia* ‘думка, меркаванне’ і інш.;

б) прыметнікі і займеннікі: *gnalis.* < *generalis* ‘агульны’, *līma.* < *legitima* ‘законны’, *rlari.* < *regulari* ‘звычайны’, *os.* < *omnes* ‘усе’ і інш.;

в) прыслоўі і службовыя часціны мовы: *alr.* < *aliter* ‘інакш’, *aucte.* < *auctoritate* ‘ўладай’, *canice.* < *canonice* ‘кананічна’, *humoi.* < *hujusmodi* ‘гэткім чынам’, *igr.* < *igitur* ‘таму, з гэтай прычыны’, *qd.* < *quod* ‘таму, што; як’ *qtnus.* < *quatenus* ‘наколькі, да якога часу’, *qmlbt.* < *quomodolibet* ‘як бы там ні было’ і інш.

Пры гэтым над кантрактаванымі словамі (ці складамі) часта ставілася рыска [8, с. xxvii], што выразна сведчыць пра іх сувязь з *nomina sacra*. *Nomina sacra* паказалі новы прынцып скарачэння слоў, канчаткаў у якіх захоўваўся,

што было вельмі важна ва ўмовах недастатковага ці дрэннага валодання лацінскай мовай [15, с. xxxii].

Спосаб кантрактавання тых або іншых слоў часта быў разнастайны ад канцылярыі да канцылярыі, ад рэгіёна да рэгіёна. Аднак можна ўказаць і на некаторыя заканамернасці. Так, захоўваліся зычныя асновы і канчаткі слоў, што дазваляла пазбегнуць блытаніны пры чытанні, напрыклад: *lcis* < *lectis* і *lris* < *litteris* або *fr* < *frater* ‘бацька’, *fris* < *fratris* ‘бацькі’ (род. скл.), *fri* < *fratri* ‘бацьку’, *fres* < *fraters* ‘бацькі’ (мн. л.) і г. д.; словы агульнага кораня павінны былі кантрактавацца аднолькавым спосабам: *mia* < *misericordia* ‘міласэрнасць’, *mioris* < *misericors* ‘міласэрны’, *mīr* < *misericorditer* ‘міласэрна’, *miraone* < *miseratione* ‘спачуваннем’ і інш. Некаторыя частаўжывальныя суфіксы ў розных словах скарачаліся аднастайным чынам, пры гэтым пад імі маглі ставіцца рыска, напрыклад: *ao* для *-atio* ці *oe* для *-atione* або *-ione* (*oroēs* < *orationes*, *generao* < *generatio*, *receptoe* < *receptione*, *obligao* < *obligation* і г. д.).

Лік і разнастайнасць скарачэнняў у заходнееўрапейскім пісьменстве дасягнуў свайго максімуму напярэдадні адкрыцця кнігадрукавання і напачатку пранікаў у друкі. Там працягвалі выкарыстоўвацца суспензіі для скарачэння напісанняў у радку і вынасныя літары, а таксама некаторыя лігатуры і тахіграфічныя знакі. Але звычайна ў друках вынасу падлягалі толькі насавыя зычныя: *regnū* < *regnum* ‘каралеўства’, *in finē* < *in finem* ‘да канца’, *nō descendat* < *non descendat* ‘не пойдзе’ і зычны *d* напачатку некаторых прыназоўнікаў: *e* < *de* ‘з, ад’; пры гэтым нават у суседніх радках тое ж самае слова магло пісацца па-рознаму, напрыклад: *respōdens*, *respondēs*, *respōdēs*. Пераносіліся ў старадрукі таксама некаторыя лігатуры і тахіграфічныя знакі, напрыклад: & для *et* ‘і’, z для *ue* ці *que*: *qz* < *que*, *usqz* < *usque*, *atz* < *atque* і інш., *¶* для канч. *-um*: *voto¶* < *votum* ‘галасоў’, *¶* для *quia* ‘таму што, так як’. Але ў цэлым развіццё кнігадруку значна зменшыла разнастайнасць і частотнасць скарачэнняў. Асабліва мала скарачэнняў ўжывалася ў выданнях, прызначаных для шырокага распаўсюджвання (у т. л. у бібліях), тады як публікацыі для вучоных, наадварот, працягвалі іх ужываць, але ў значна меншай колькасці.

6. Царкоўнаславянская традыцыя

Царкоўнаславянскае пісьменства, створанае ў IX ст. для абслугоўвання грэка-візантыйскай (кірыліца) і рыма-каталіцкай (глаголіца) літургіі, было арыентавана ў асноўным на візантыйскае і лацінскае царкоўнае пісьменства і запазычыла адтуль асноўныя канвенцыі скарачэных напісанняў, існаваўшыя на той час: вынасныя літары, лігатуры і *nomina sacra* [19, с. 103—104]. Аднак слаба былі распаўсюджаны суспензіі, асабліва ініцыяльныя, калі яны ўжываліся, то на перыферыі пісьменства (напрыклад, на маргінэсе кніг). Тахіграфія як пэўная пісьмовая сістэма ўвогуле не была запазычана, хаця час ад часу асобныя індывіды ўжывалі знакі, падобныя да тахіграфічных [4, с. 214], ці выкарыстоўвалі гэтае пісьмо для тайнапісу.

Найбольш частым і адметным скарачэннем царкоўнаславянскага пісьменства былі *nomina sacra*. Аднак нават у самых ранніх помніках адзначаюцца хістанні ў скарачаным ці поўным напісанні гэтых слоў — ёсць рукапісы (напрыклад, Супрасльскі X ст.), дзе слова *Ісусъ* пішацца то цалкам, то скарачана. Або інакш, у Зографскім евангеллі X ст. слова *дѣхъ* пішацца скарачана пры пазначэнні святога духа, але цалкам у значэнні 'нячысты дух'. Усе скарачаныя напісанні *nomina sacra* пакрываліся зверху стылізаванай рыскай у выглядзе гарызантальнай дужкі — цітла, якая ў першыя стагоддзі мела розны выгляд і пакрывала зрэдку і вынасныя літары [4, с. 231; 19, с. 110].

Аднак палова рэпертуару *nomina sacra* ў царкоўнаславянскім пісьменстве была запазычана з грэчаскай традыцыі (15 слоў [19, с. 104—105]), іншая палова (16 слоў) узыходзіць да лацінскай (праз глагалічнае пісьменства): *святъ* (ъ, -ий), *црьковъ*, *глаголати* / *ректи*, *ангелъ* / *аггелъ*, *апостоль*, *срьдце*, *благословенъ* (ъ, -ый), *владыка*, *пророкъ* — *мученикъ* і *мученица*, *милость*, *молитва*, (*архи*)-*епископъ*, *потъ* [2, с. 429; 19, с. 105]. Гэты спіс ні ў якім разе не быў замкнёны і мог папаўняцца, што адпавядала і тэндэнцыі сярэднявечнага лацінскага пісьменства. Даволі рана царкоўнаславянскія кніжнікі дадалі да яго такія словы, як *аминь*, *богатыство* (паводле аналогіі са словам *богъ*), *троица*, *премѣдрость*, *предтече*, *пречиста(я)*, *чистъ* (ъ, -ий), *богородица* (таксама паводле аналогіі са словам *богъ*), *дѣва* / *дѣвица*, *мучитель* (паводле аналогіі са словам *мученикъ*), *страстотерць*, *князь* / *княсь*, *царь* (*ствие*), *цѣсарь* (*ствие*), а таксама *слънце*, *сърмьть* [2, 430—431]. Пры гэтым рэпертуар кантракцый залучаў не толькі сакральныя словы, але і «тэхнічныя тэрміны» літургічных тэкстаў (інцыпіты, паказальнікі чытанняў, лекцыянарныя табліцы і да т. п.) — назвы кшталту *мсьць* 'месяц', *днь* 'дзень', *днсь* 'цяпер' і інш. [2, с. 430], *пс* < псальмъ, *пѣ*, *пѣнь* < *пѣнь*, *мса* 'імша', *кѣ* < *капитѣль*, *орѣ* < *ораціѣ* 'малітва', *омѣ* 'гамілія' [19, с. 107], якія ў сваім афармленні няк не адрозніваліся ад сакральных слоў. Гэта таксама адпавядала сярэднявечнай лацінскай тэндэнцыі да пашырэння ліку кантракцый.

Надзвычай рэдка ў царкоўнаславянскім пісьменстве выкарыстоўваліся суспензіі (на суперак грэчаскай і лацінскай традыцыі), яны адзначаюцца толькі з даволі позніх часоў (з XV—XVI стст.) і ў асноўным у канцылярска-актавым ужытку. У «тэхнічных тэрмінах» літургічных тэкстаў (інцыпітах, загалюках і да т. п.) часам выкарыстоўваліся інцыпальныя суспензіі, якія амаль заўжды суправаджаліся вынасам ініцыяла ці вынаснымі напісаннямі апошніх літар слова: *въ оноѣ* ці *въ врѣмя оно* < *въ врѣмя оно* 'ў той час', *имя* < *имя рекъ* 'тэўнае імя'. Кропкі, рыскі ці іншыя знакі, як у старажытнарымскім пісьменстве, пры гэтым адсутнічалі — відаць, маркерам суспензіі служыў вынас сам па сабе. Аднак у кірылічных (з XIII ст.) і ў глагалічных (з XV ст.) помніках адзначаюцца рэдкія выпадкі чыста ініцыпальных суспензіяў, абумоўленыя, аднак, назвай літар у алфавіце: *д* = *добро*, *з* = *зело*, *зю* = *землю*, *л* = *людиш*, *лхъ* = *людехъ*, *щ* = *псьи* і інш. [4, с. 243; 19, с. 109].

Адметнасцю царкоўнаславянскага пісьменства (як кірылічнага, так і глагалічнага) сталі напісанні з вынаснымі літарамі (тады як пад- і ўпісаныя літары выкарыстоўваліся рэдка). Пры гэтым выносіліся, як правіла, зычныя, а галосныя (асабліва ь, ъ) адкідаліся зусім: *всья* < *всьякъ*, *гла* < *глава*, *лѣ* < *лѣто*, *лѣтъ*, *рѣ*, *рѣ* < *рѣкъ*, *рече*, *ѣ* < *ѣ* < *ѣ* < *ѣ* < *ѣ* < *ѣ* < *ѣ* і інш. Нярэдка пры вынасных літарах «тэхнічныя тэрміны» скарачаліся і па прынцыпу суспензіі, і па прынцыпу кантракцыі: *па* < *память* 'шанаванне святога', *по* < *поне* < *пльнѣ*, *въ* < *въторнѣ*, *пя* < *пятыкъ*, *кѣ* < *коньць* і інш. [19, с. 105—106]. Вынасная літара часта пакрывалася дужкай (пазней яе назвалі пакрыццём ці ўзмѣтам), якая фактычна замяняла вынасную літару *т* у некаторых скарачэннях, такіх, як *ѣ* < *ѣ*, *бы* < *бысть*, *нѣ* < *нѣсть* 'няма' і інш. Гэта адкрыла шлях да змяшэння ўзмѣту з цітла, паколькі ўжо ў самых ранніх царкоўнаславянскіх помніках кантракцыі *nomina sacra* спалучаліся з вынаснымі (рэдка пад- і ўпісанымі) літарамі: *аѣ* < *аѣ*, *ѣ* < *ѣ*, *ѣ* < *ѣ* і да т. п. Такія выпадкі ў кніжнай традыцыі называліся літарнымі цітламі, тут маглі, як правіла, выносіцца толькі зычныя *с*, *н*, *г*, *д*, але з часам іх лік значна вырас [4, с. 232].

У царкоўнаславянскім пісьменстве шырока была распаўсюджана вязь і ўласцівыя ёй лігатуры [4, с. 238—243]. Аднак гэта было пераважна дэкарацыйнае пісьмо ці запіс (напрыклад, працяглых загалюкаў) у мэтах эканоміі, такія лігатуры звычайна не суправаджаліся скарачэннямі. Толькі зрэдку ў глагалічным пісьме адзначаюцца лігатуры са скарачэннямі, напрыклад: *мѣ* у слове *мѣтва* [19, с. 108]. У цэлым, нейкія сімвалы ці ўмоўныя знакі ў царкоўнаславянскім пісьменстве выкарыстоўваліся даволі рэдка [4, с. 246]. Найбольш вядомы прыклад — кружок з кропкай унутры — часам ужываўся для замены слова *око* 'вока' або на маргінэсе замест слова *зри* 'глядзі' (часам нават малявалася стылізаванае вока).

Славянскія кніжнікі падкрэслівалі сакральны змест *nomina sacra*. Так, сербскі манах Канстанцін Касценецкі (кан. XIV ст.), які ў духу ісіхазму выступіў за празмерны літаралізм ды сімвалічнае значэнне напісанняў, у сваім трактаце «Пра пісьмёны» ў якасці *nomina sacra* дазваляў пісаць любыя словы сакральнага значэння (што стасуюцца Бога): *еже что сто і гдѣ годное, то пишется по титлом, а еже что бѣ мерзко, ѿпаѣше, то пишется все, складом, ѿню не покрывается* (цыт. паводле [4, с. 232]). Тут ён таксама падкрэсліваў арфаграфічнае размежаванне амонімаў, што адрозніваліся толькі сакральным ці несакральным значэннем — першыя мусілі пісацца пад цітла, а другія цалкам: *бѣ* (хрысціянскі), але *богъ* (паганскі). Аднак, нягледзячы на свой арфаграфічны рагарызм, выбар літар, што пісаліся пад цітла, у *nomina sacra*, Канстанцін пакідаў пісару, дазваляючы скарачаць і *члкъ*, і *члкъ*, і *чкъ*. Такім чынам, сімвалізм літар у скарачэннях асаблівай ролі для царкоўнаславянскіх кніжнікаў не адыграваў.

Іншы манах, Мялет Сматрыцкі ў сваёй царкоўнаславянскай «Граматыцы» (Еўе, 1619) пералічыў толькі 16 *nomina sacra*: *гдѣ*, *бѣ*, *ѿ*, *снѣ*, *дхъ*, *лѣ*,

Хсь, спсь ‘збавіцель’, два ‘дзевіца’, ч’тая ‘чыстая’, бца, Мрца, црковь, егліе, слнце, прв’ное ‘праведнае’. Як бачна, пры гэтым у кантракцыях выкарыстоўваліся і вынасныя літары, а імёны ўласныя ў дадатак пісаліся з вялікай літары. Аднак аўтар не абмяркоўваў ні рэпертуар *nomina sacra*, ні характар іх кантрактавання.

Сярод расійскіх стараабрадцаў (з 2-й пал. XVII ст.) былі распаўсюджаны спрэчкі пра характар напісання *nomina sacra* — як увогуле, так і ў прыватнасці асобных з іх. Вядома чалавічны ліст салавецкага дыякана Ігната да маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча, у якім ён даводзіў, што скарачэнне ІНЦІ (< «Ісус Хрыстос, цар іудзейскі», надпіс над галавою ўкрыжаванага Хрыста, часта пісаўся на іконах гэтай тэматыкі) — ератычнае (з-за спалучэння ІН).

7. Практыка старабеларускага пісьменства

Старабеларускае (= стараўкраінскае) пісьменства, генетычна заснаванае на царкоўнаславянскім, успадкавала многія традыцыі яго графікі, у т. л. і скарачэнні. Як і ў царкоўнаславянскім, асноўнымі тыпамі скарачэння для старабеларускіх пісараў былі *nomina sacra*, вынасы і лігатуры. Аднак ў старабеларускім пісьменстве значна шырэй выкарыстоўваліся суспензіі, частотнасць якіх з XVI ст. прыкметна ўзрастае. Гэта, бясспрэчна, тлумачыцца заходнім, польскім і лацінскім уплывам.

Nomina sacra ператварыліся фактычна ў фармальную прыналежнасць пісьма і ахоплівалі ўжо словы і несакральнага значэння, у т. л. і паланізмы: *пнь воевода, вашое мліти пнское, княжата литовские, э’дрь литовский, до sprawy э’дрское, очизны ншое; дня, м’ца, нне, пнзи* і да т. п. Адпаведна, і характар ужывання такіх кантракцый быў нястрогі: адно і тое ж слова нават у суседніх радках маглі ўжывацца як у скарачаным напісанні, так і поўным: *свѣтыхъ і стыхъ, человекъ і члвекъ* і г. д. Бадай адзінае, што захоўваецца ад ранейшай традыцыі — абмежаванасць рэпертуару *nomina sacra* і наяўнасць цігла, якое, аднак, часта зусім не адрозніваецца ад узмёту.

Нашмат больш частым становіцца выкарыстанне вынасу літары, што звязана з пераходам на менш геаметрычныя і менш строгія паўустаў і скорapis. Выносіліся толькі зычныя літары (у асноўным *в, д, ж, з, л, м, р, т, х, ц*) і толькі ў закрытым складзе: *де’жа’ца, ом’цо’ское, свед’тво, ро’де’, кды’с, то’ко’с, до на’, ко’ве’, му’жо’* і да т. п. (закрытым склад лічыўся таксама на канцы слова перад *ь, ь*, якія даўно ўжо страцілі гукавое значэнне). Нават рэдкія выпадкі ўжывання вынасу, на першы погляд, перад галоснай ці напачатку слова пацвярджаюць прыныцп закрытага складу: *бра’мя* (фанетычна [ц’ja]), *кара’е* (фанетычна [н’je]), *по’сханью* (фанетычна [з’je]), *не’даль* (нез//дал), *во’сихъ* (вов//сіх), *по’ва гроши* (под//ва), *и’сынами* (із//сынамі), *по’литой, до того’с* (адно фанетычнае слова: то//гож) і інш. Яшчэ адной асаблівасцю можа лічыцца развіццё вынасаў над радком складоў: *ме’ш, ваши’ми, кнн’ми*, нават *бу’ш’ть*, аднак у цэлым вынасныя склады былі рэдкія.

Літары *ь, ь* на канцы і ў сярэдзіне (толькі перад іншымі зычнымі) слова часта замяняліся паерыкам — асобным надрадковым знакам: *в”тых” речах” наших”, в”згардою а огижан»ем” нас” преследуют”, ведомост” от нас” принял”* і да т. п. Асаблівасцю старабеларускага пісьменства было зліццё функцый паерыка з вынаснай стылізаванай літарай *и*, якая пазначала, аднак, нескладовы зычны [j] (*перве’, тво’, во’ть* і да т. п.): *на во’не, коне” наших”, в”стан” мал”женски” люде” невол”ных”* і да т. п. Яскравай асаблівасцю з’яўляецца скарачэнне некаторых гаплалагічных напісанняў, напрыклад, галоснай *о* ў канч. *-ого: то’шио’ листа, ом’ велико’ князя, е’ млі’ти* і да т. п., што развілася ў старабеларускім пісьменстве пад польскім уплывам, дзе вядомы падобныя скарачэнні галоенага: *te’ < tego, do wasze’ < do waszego, one’ < onego* і інш. (а таксама і некаторыя іншыя, напрыклад: *z do’ < z domu*).

Таксама пад заходнім (польскім і лацінскім) уплывам пашыраецца і выкарыстанне суспензій: *вишей с’т: м’л: < вишей светлий милости, своего м’.* Пна < своего милостивого пана, а’: < архимандритъ, про’. < прочая, у т. л. і ініцыяльных: П. < пану, ей М. Пней < ее милости паней, В. Кн’я’с М. < вишей княжачкой милости і да т. п. Для іх скарачэння звычайна выкарыстоўвалася двукроп’е, радзей кропка, а таксама ўжываліся яшчэ кантракцыі.

З а ў в а г і

¹ Абрэвіяцыя з даўніх часоў вядома ва ўсіх славянскіх мовах для тапонімаў. Адзін з рэдкіх выпадкаў ранняй абрэвіяцыі (да XIX ст.), магчыма, прадстаўлены ў польскім і (у залежнасці ад яго) старабеларускім слове *mość / мость*. З-за скарачэння складу *-it-* гэтае слова ўяўляе сабой фактычна абрэвіятуру слова *miłość*, таксама *waszamość* (параўн. *do waszamości*) < *wasza (K)Mość < wasza (książacka) miłość* ‘ваша (княжацкая) міласць’, на пісьме графічна таксама *WKM, WM*. Пры гэтым у залежнасці ад кантэксту першая літара ў ініцыяльным скарачэнні *WKM, WM* магла чытацца таксама як *wielka* (г. зн. *wielka książacka miłość*), *wielmożna* і да т. п.: *ich WKM, do naszym WKM* і да т. п. Тое ж і ў старабеларускай мове: *вашамость, до ихъ вашамости, ясне велможный мости пане воевода*, у новай беларускай мове: *вашасць, вашэця* (уведзены Янкам Станкевічам у «Маленькім маскоўска-беларускім слоўнічку фразеалёгічным і прыказкаў», 1952). Праўда, яшчэ ў 1-й пал. XVII ст. выраз *WKM* у старабеларускіх старадруках скарачаўся з дапамогай вынасных літар і ціглаў, як, напрыклад, напрыканцы прадмовы (фактычна — дэдыкацыі кн. Яну Агінскаму) у «Дыетры» (Еўе, 1612): *в’м. к’с. м’.* (ці *в’м. к’с. млі’ти*), але напрыканцы дэдыкацыі кн. Багдану Саламяржэцкаму ці дэдыкацыі пані Ганне Хадкевічаўне ў «Вучыцельным евангеллі» (Еўе, 1616) выступаюць ужо ініцыяльныя скарачэнні: *В. Кн’я’с М.* У рускай мове падобныя словы-абрэвіятуры з’яўляюцца значна пазней, толькі ў XIX ст., напрыклад: *вашество < ваше превосходительство*.

² Хаця ў яўрэйскім Св. Пісьме неаднаразова згадваецца імя Бога (як יהוה ‘Яхвэ’), якое прадстаўлена таксама ў мностве семіцкіх імёнаў і ў геаграфічных назвах, наяўнасць прамой рэлігійнай забароны на вымаўленне попусту імя Бога ў Дэкалогу (дзесці запавятах — зводзе галоўных рэлігійных дагматаў іудаізму) прывяла да ўзнікнення ў яўрэйскім грамадстве з III ст. да н. э. табу на ўжыванне (паўтарэнне) імя Бога. Хаця ў трэцім запаведзе Дэкалога (Выхад 20:7, Другі закон 5:11) прама забараняецца толькі

злоўжыванне гэтым імем, г. зн. выкарыстанне яго ў зламысных мэтах (хлусліва клятва, чараўніцтва, магія і да т. п.), яўрэйская рэлігійная думка, арыентаваная ў пасляпалонныя часы на літаральнае, дробязнае выкананне рэлігійных нормаў і правілаў аж да поўнага фармалізму, прыйшла да высновы, што неабходна ўнікаць любога вымаўлення і напісання гэтага імя, каб незнарок (паколькі чалавек грэшны) не злоўжыць ім і не зганьбіць Боскую веліч ды не наклікаць на сябе кары Боскай. Таму ў апошнія стагоддзі да н. э. імя יהוה было выдалена з ужытку вернікаў і моцна абмежавана ў выкарыстанні нават сярод равінаў (у час набажэнства яны імкнуліся вымаўляць гэтае імя ціха і неразборліва). У часы, пакуль яшчэ ў Іерусаліме існаваў Храм, галоўнае культываванне іўдзейскай рэлігіі, ужыванне імя יהוה дазвалялася там толькі раз на год іерусалімскаму першасвятару ў час урачыстага набажэнства на свята Ём-Кітур, аднак з разбурэннем Храма рымскім войскам у 70 г. н. э. такая практыка ўвогуле знікла. Як вынік, рэальнае вымаўленне гэтага яўрэйскага слова (у прыватнасці, галосных у яго складзе) было забытае не толькі простым народам, які размаўляў на арамейскай мове, але і яго рэлігійнай элітай — равінатам (мяркуюць, каля IV—V стст. н. э.), які штучна падтрымліваў веданне старажытнай яўрэйскай мовы. У талмудычнай літаратуры ёсць звесткі, што равінаў, якія працягвалі вымаўляць імя Бога, равінат праследаваў. У сінагогах у час набажэнства імя Бога пры чытанні павінна было замяняцца эпітэтам אֱלֹהֵינוּ 'Гасподзь' (адонай) ці радзей אֱלֹהֵי 'Бог' (элогіім), у звычайным маўленні выкарыстоўваліся іншыя эпітэты, розныя сінонімы, эўфемізмы ці нават парафразы, а ў напісанні засталіся толькі чатыры літары יהוה (звычайна караня), якія на еўрапейскіх мовах атрымалі назву тэтраграматон, ці тэтраграма. Яна ўяўляе сабой спрошчаны (схематычны) запіс імя Бога (паколькі рэальнае вымаўленне галосных у ім зараз невядома). Гэтае напісанне ў яўрэйскай аздаблялася — звычайна бралася ў рамку, каб унікальнае імя было добра бачнае пры чытанні і яго незнарок не вымавілі. Многія талмудычныя і кабалістычныя аўтары пайшлі далей і нават тэтраграматон замянялі іншымі літарамі (у побытавых тэкстах, у тэалагічных працах, у эпіграфічных надпісах, а таксама ў імёнах, што ўтрымлівалі карань יה), што прыводзіла да ўвогуле ўмоўных напісанняў кшталту יהו , יהי , יהוה , יהוהי і інш.

Л і т а р а т у р а

1. Алексеев, Д. И. Сокращенные слова в русском языке. — Саратов, 1979.
2. Гранстрем, Е. Э. Сокращения древнейших славяно-русских рукописей // Труды отдела древнерусской литературы. — М.; Л., 1954. — Т. 9. — С. 427—434.
3. Добиаш Рожественская, О. А. История письма в средние века [3-е изд.]. — М.; Л., 1987.
4. Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. — Ленинград, 1928 [репр. изд.]. — М., 1979.
5. Люблинская, А. Д. Латинская палеография. — М., 1969. — С. 42—43.
6. Плотников, Б. А. Семиотика текста: Параграфемика. — Минск, 1992.
7. Церетели, Г. Сокращения в греческих рукописях преимущественно по датированным рукописям Санкт-Петербурга и Москвы: Таблицы [2-е изд., исправ.]. — СПб., 1904.
8. Chassant, L.-A. Dictionnaire des abréviations latines et françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et métalliques les manuscrits et les chartes du moyen age [5-e éd.]. — Paris, 1884.

9. Gardthausen, V. Griechische Paläographie. Bd. 2: Die Schrift, Unterschriften und Chronologie im Altertum und im byzantinischen Mittelalter [2-er Aufl.]. — Leipzig, 1913.
10. Kenyon, F. G. The Palaeography of Greek papyri. — Oxford, 1899.
11. Montfaucon, de, B. D. Palaeographia Graeca, sive de ortu et progressu literarum Graecarum. . . — Parisii, 1708 [reprint.] Meisenheim am Glan, 1970.
12. Paap, A. H. R. E. Nomina sacra in the Greek papyri of the first five centuries AD: The sources and some deductions. — Leiden, 1959. (Papyrologica Lugduno-Batava, 8).
13. Roberts, C. H. Manuscript, belief, and society. — L.; Oxford, 1979.
14. Rudberg, G. Neutestamentlicher Text und Nomina Sacra. — Uppsala, 1915.
15. Steffens, F. Paléographie latine. — Trèves; P., 1910.
16. Thompson, E. M. Handbook of Greek and Latin palaeography. — NY., 1893 (The international scientific series, 70).
17. Thompson, E. M. An introduction in Greek and Latin palaeography. — Oxford, 1912.
18. Traube, L. Nomina sacra: Versuch einer Geschichte der Christlicher Kürzung. — München, 1907 (Quellen und Untersuchungen zur lateinische Philologie des Mittelalters, 2) [repr. Nachdruck]. — Darmstadt, 1967.
19. Vajs, J. Rukověť hláholské paleografie. — Praha, 1932 (Rukověti slovanského ústavu v Praze, 2).

Артыкул паступіў у рэдакцыю 17.05.2011